

Stichting Cuypersgenootschap

Stichting tot behoud van negentiende- en
twintigste-eeuws cultuurgoed in Nederland

Secretaris:

Aan het college van burgemeester en
wethouders van Heemstede

Postbus 352

2100 AJ HEEMSTEDÉ

Betreft: verzoek tot bescherming
van de Onze Lieve Vrouwe Hemelvaartkerk
aan het Valkenburgerplein 20 te Heemstede
als gemeentelijk monument

Zoetermeer, 4 juni 2019

Geacht college,

De Stichting het Cuypersgenootschap, een landelijke monumentenorganisatie, verzoekt u het kerkelijke complex van de Onze Lieve Vrouwe Hemelvaartkerk aan het Valkenburgerplein 20 te Heemstede aan te wijzen als gemeentelijk monument. Wij verzoeken u om vereiste procedures ingevolge Artikel 4 van de Erfgoedverordening Heemstede 2017 op te starten.

Ter onderbouwing van ons verzoek doen wij bij deze brief een uitvoerige waardestelling van de kerk. Deze is op ons verzoek opgesteld. De waardestelling toont aan dat de kerk een unieke architectuur- en cultuurhistorische waarde vertegenwoordigt. Dit voor Heemstede beeldbepalende gebouw is duidelijk monumentwaardig. Vergelijkbare gebouwen uit deze tijd zijn er niet in de gemeente. De kerk is een zeer belangrijke toevoeging aan het gemeentelijke monumentenbestand.

Indien er behoefte is aan een toelichting op deze brief dan vernemen wij dit graag.

Hoogachtend,
het bestuur van het Cuypersgenootschap,
namens deze,

secretaris

Secretariaat:

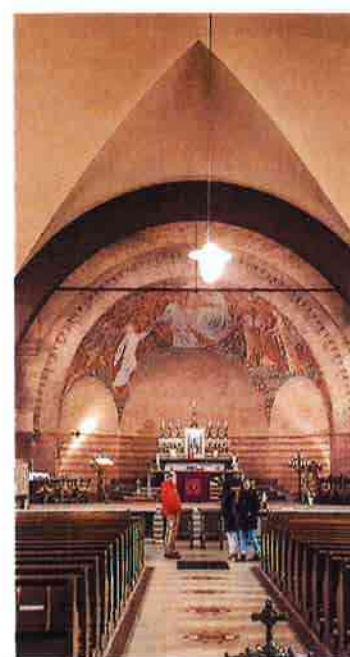
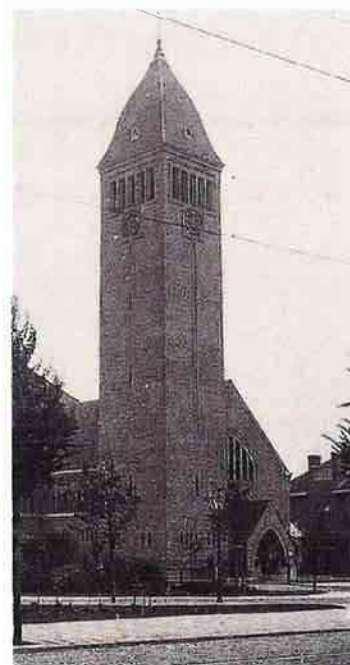
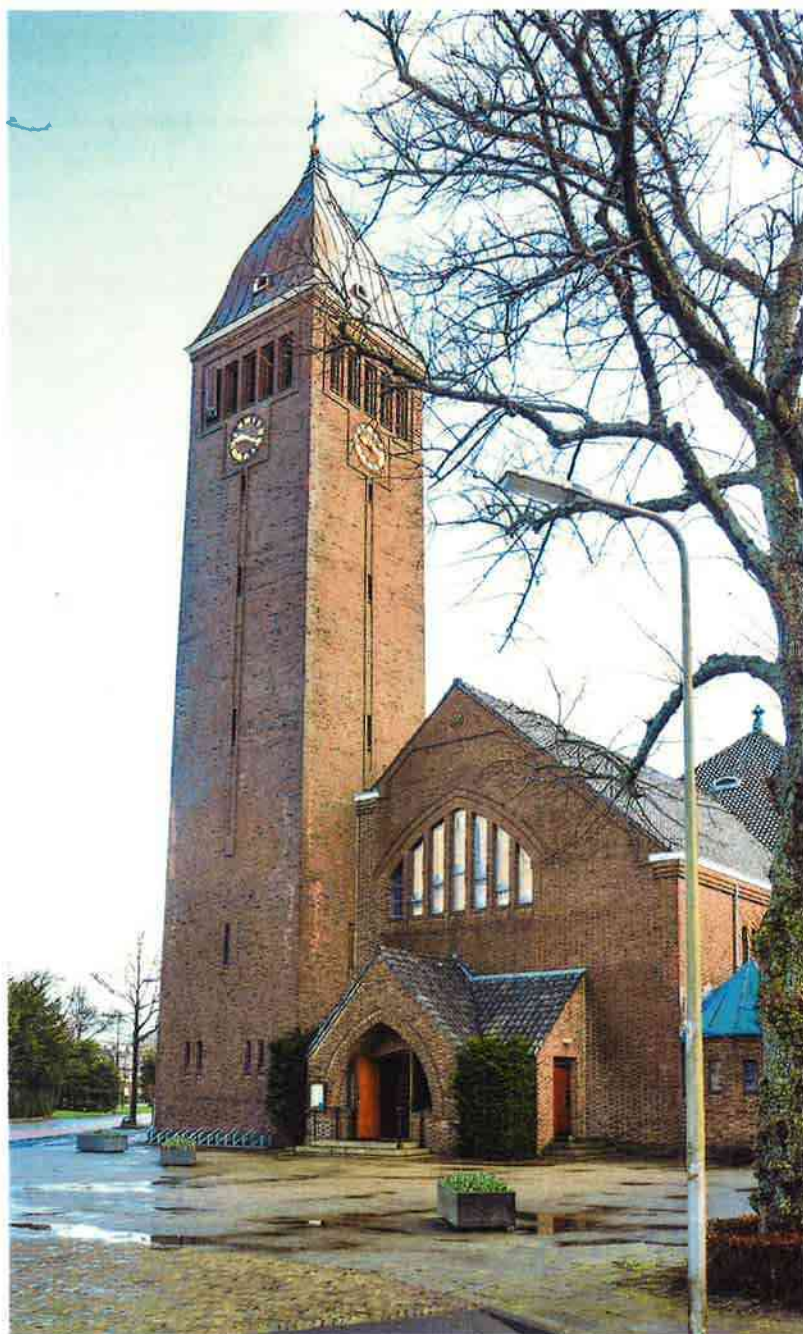
website: www.cuypersgenootschap.nl
e-post: secretaris@cuypersgenootschap.nl

WAARDEBEPALING ONZE-LIEVE-VROUW-HEMELVAART TE HEEMSTEDE

, MEI 2019

CUYPERSGENOOTSCHAP

HISTORISCHE VERENIGING HEEMSTEDE-BENNEBROEK

WAARDEBEPALING

ONZE-LIEVE-VROUW-HEMELVAART

TE HEEMSTEDEN

Van het omvangrijke en voor de architectuurgeschiedenis van Nederland belangrijke oeuvre van Joseph Th.J. Cuypers (1861-1949) genieten de meeste bouwwerken bescherming als monument, vaak zelfs als rijksmonument. In het geval van de Onze-Lieve-Vrouw-Hemelvaart (O.L.V. Hemelvaart) in Heemstede, die hij samen met zijn zoon Pierre J.J.M. Cuypers jr. (1891-1982) ontwierp, bleef bescherming tot dusverre achterwege. In deze studie is de monumentale waarde van het kerkgebouw nog eens tegen het licht gehouden. De conclusie, samengevat aan het einde van dit document, luidt dat aanwijzing tot gemeentelijk monument prioriteit verdient.

Identificatie

Adres: Valkenburgerplein 20, 2103AR Heemstede

Jaar ingebruikname: 1926

Architecten: Joseph Th.J. Cuypers (1861-1949) & Pierre J.J.M. Cuypers jr. (1891-1982)

Geen monumentenstatus

Geschiedenis

In 1924 verstrekte de bisschop van Haarlem, Augustinus Josephus Callier, aan pastoor Paulus Johannes Nieuwenhuis, op dat moment assistent van de parochie van de Sint-Bavo aan de Leidsevaart te Haarlem, opdracht te onderzoeken waar in Heemstede het beste een nieuwe parochie kon komen met het oog op het groeiend aantal katholieken. Dit leidde tot de afsplitsing van de parochie Onze-Lieve-Vrouw-Hemelvaart (O.L.V. Hemelvaart) van de parochie Sint-Bavo te Heemstede. Voor de nieuwe parochiekerk was een kavel ten zuidoosten van die van de moederparochie beschikbaar, niet ver van de buurtschap Cruquius, die zo kon profiteren van de nieuwe kerk (afb. 1). De kerk kwam nabij het oude centrum van Heemstede te staan, waar al in 1347 een kapel stond, ook al gewijd aan Maria Hemelvaart. Die had voor de verwoesting in 1573 nooit de status van parochiekerk gekregen. Op de plek van de kapel verrees in de jaren 1623-1625 de huidige Hervormde kerk, die bekend staat als de Oude Kerk. Door voor het vroegere patronaat te kiezen, sloot de kerkelijke leiding bewust aan bij de lokale geschiedenis. Het katholieke dagblad *De Tijd* meende zelfs van het herstel van 'de oude parochie Heemstede' te mogen spreken.¹

Het bureau Cuypers

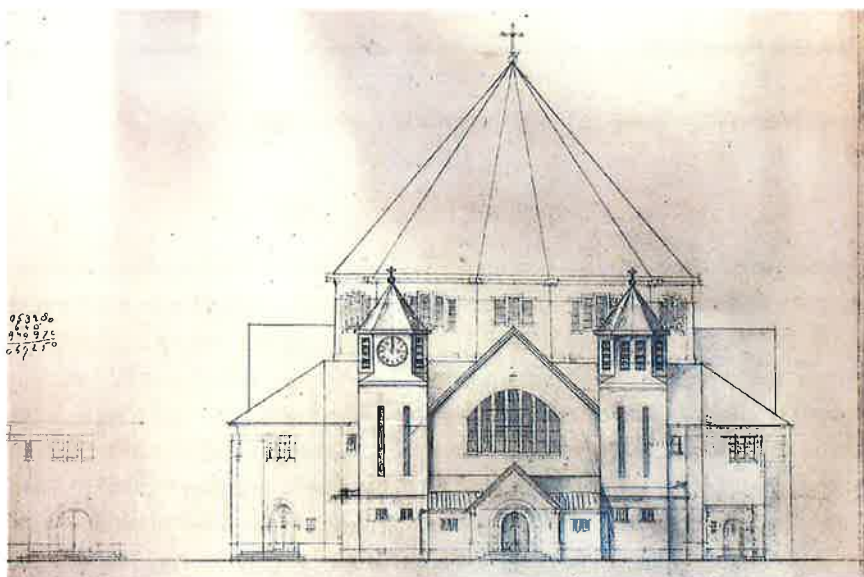
Op 28 januari 1925 stelde de bisschop Callier, een bouwcommissie in met als voorzitter pastoor Nieuwenhuis. Hij werd de eerste pastoor van de nieuwe parochie en daarmee de bouwpastoor. De commissie verzocht de architecten B.N.A. ir. Joseph Th.J. Cuypers en zijn zoon Pierre J.J.M. Cuypers een ontwerp te leveren.² Joseph was een zoon van architect P.J.H. (Pierre) Cuypers sr. uit zijn tweede huwelijk met Antoinette Alberdingk Thijm. Na zijn vroege jeugd in Roermond verhuisde de jonge Joseph in 1865 met zijn vader naar Amsterdam. Hij kreeg zijn opleiding in Rolduc te Kerkrade en studeerde in 1883 af aan de Polytechnische School te Delft als bouwkundig en civiel ingenieur. In 1885 trad hij bij zijn vader Pierre in dienst en werkte hij vanaf 1890 zelfstandig aan zijn eerste kerk, de H. Urbanus in Nes aan de Amstel. Pierre sr. en Joseph en later ook Jan Stuyt werden compagnons, maar Joseph alleen kreeg de eervolle opdracht voor de kathedraal in Haarlem, de Nieuwe Bavo. In de pastorie daarvan woonde ook de bouwpastoor van de O.L.V. Hemelvaart in Heemstede. Na een vruchtbare periode, waarin talloze kerken, scholen, instituten tot stand kwamen, trad Jan

¹ *De Tijd*: godsdienstig-staatkundig dagblad, 28 januari 1925.

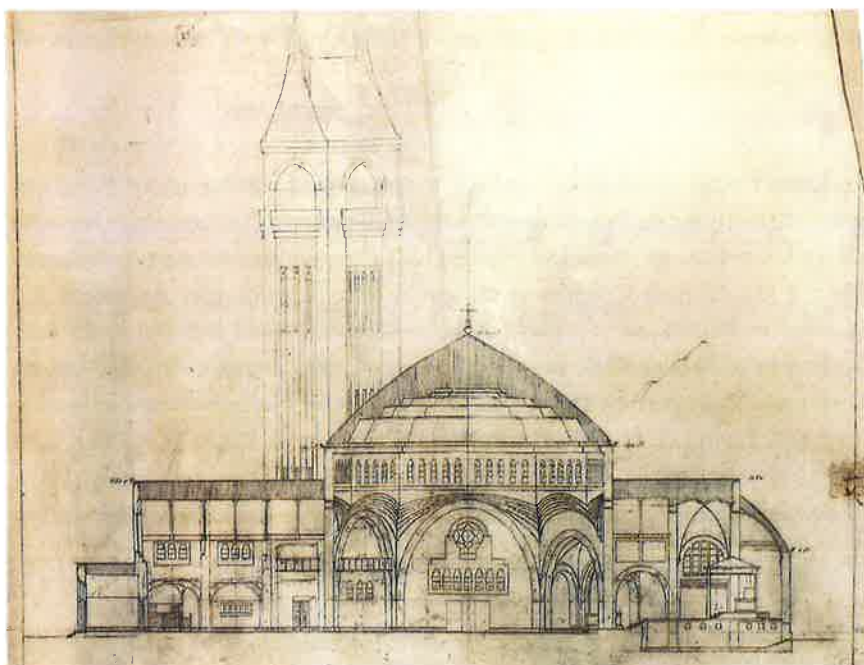
² Wil de Groot-Boor, Michel Bakker, Matthieu Wagemaker pr, *Onze Lieve Vrouw Hemelvaart. 75 jaar parochieleden aan het Valkenburgerplein*, De Vrieseborch: Haarlem 2002; het parochiearchief in de pastorie, vier dozen.

Afb. 1. Het stedenbouwkundige plan met aan de noordkant (boven) van het Valkenburgerplein de kavels waarop de kerk verrees. Volgens het plan moest hier een buurt komen met vrijstaande villa's en twee-onder-een-kap woningen. Bouwdossier parochie.

Afb. 2. Niet uitgevoerd schetsplan. Het Nieuwe Instituut, Rotterdam.

Afb. 3. Niet uitgevoerd schetsplan. Het Nieuwe Instituut, Rotterdam.

Stuyt uit de vennootschap om zich als zelfstandig architect te vestigen. De verhouding met hem bleef echter vriendschappelijk. Joseph verhuisde in 1915 van Amsterdam naar Roermond, waar hij voor zichzelf een huis bouwde met de naam Nabij Buiten. Vanaf 1920 ging Joseph met zijn zoon Pierre een compagnonschap aan. Pierre leidde het bureau in Amsterdam en Joseph dat in Roermond. Pierre Cuypers sr. overleed in 1921, waarna Joseph en zoon Pierre de omvangrijke productie van de vennootschap samen voortzetten. Zij bouwden vanaf 1921 alleen al 35 kerken, verspreid over het hele land. Joseph overleed in Meerssen in 1949, waarna Pierre het architectenbureau voortzette onder de naam Ir. Joseph en Pierre Cuypers, architecten BNA. Hij ontwierp ook in de jaren dat Joseph nog actief was kerken zonder diens inbreng, zoals de kerk H. Agatha in Zandvoort (1927-1928) en de kerk H. Franciscus in Wollega (1938-1939). Pierre werkte tot op hoge leeftijd door en overleed in 1982 in Amsterdam.

Voorafgaand aan de opdracht voor een katholieke kerk had Cuypers al eerder in Heemstede gebouwd, waaronder in 1906-1907 het raadhuis, samen met Jan Stuyt en gemeentearchitect J.Th.A. Etmans.³ Dezelfde combinatie van architecten bouwde hier in 1909-1910 het omvangrijke woningbouwcomplex Res Nova aan het Res Novaplein, rond 1911 gevolgd door het woningbouwcomplex Nova et Vetera. In het vervolg op de bouw van het raadhuis kreeg Joseph van de gemeente opdracht het uitbreidingsplan te herzien. Jarenlang tekende zijn bureau uitbreidingen, gaf hij adviezen en trad hij, indien nodig, op als bemiddelaar. In de vergadering van de raad op 28 augustus 1912 merkte de voorzitter op dat hier een woord van dankbare hulde past aan het adres van de heer Cuypers, de ontwerper van dit mooie plan: 'Genoemde Heer heeft ons eerst het nieuwe Raadhuis bezorgd en nu dit plan.' Rond 1915 voerde Joseph de restauratie uit van Huize Bosbeek. Voor woningbouwvereniging Berkenrode tekende hij in 1917 een wooncomplex. Met zijn zoon Pierre ontwierp Joseph in 1922 het plaatselijke Post- en Telegraafkantoor.⁴ Tegelijkertijd met de kerk ontwierp hij voor de gemeentelijke begraafplaats een monumentale entree, later gevolgd door een aula, een doodgraverswoning en een bergplaats met wachtlokaal.

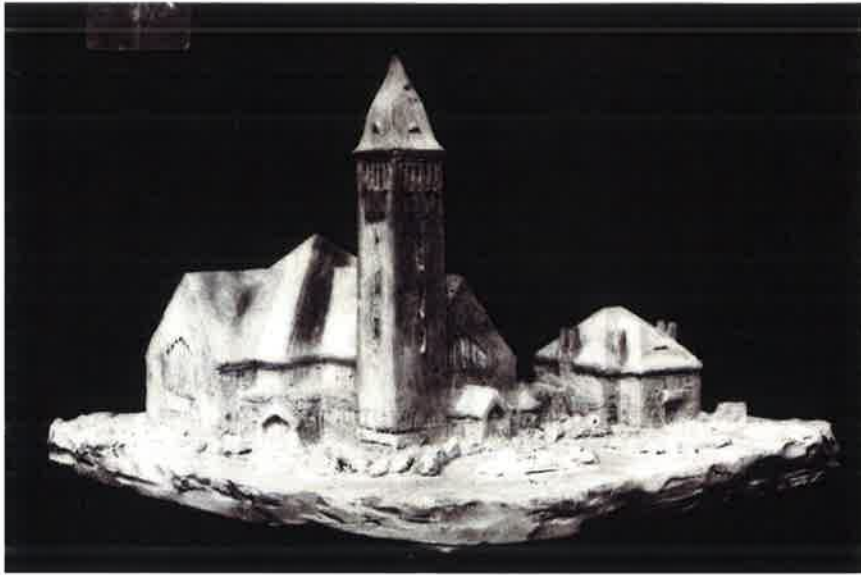
Het ontwerp van de O.L.V. Hemelvaart

De eerste schetsontwerpen werden in Roermond gemaakt en varieerden van een hoge veelhoekige koepel met twee lage torens tot tal van varianten met hoge torens, waaronder ook een wat lagere koepel (afb. 2, 3).⁵ In vergelijking met het uiteindelijk uitgevoerde ontwerp waren deze zeer rijk vormgegeven en gedetailleerd. In een brief aan bouwpastoor Nieuwenhuis van 23 mei 1925 gaf Joseph uitdrukkelijk aan dat hij bij de koepelkerk, zoals hij die in gedachte had, niet wilde volstaan met een of twee kleine torentjes: 'Bij de afdrukken die U a.s. Maandag zullen bereiken is ook een zijaanzicht, waarop de kerk met toren [onderstreping van de architect] is geteekend. Die toren is niet om U af te schrikken – zoo hoog, – maar waar UZeerw. deze tekening aan ZDEw. zoude voorleggen was het vooral gewenscht niet den verkeerden indruk te wekken, dat een of twee kleine, korte klokken torens bij een kapel een gunstige indruk zouden doen. Van zulk een toren zoude men aanvankelijk slechts een klein gedeelte – juist tot gelijk met de goot kunnen bouwen – daarop de klok plaatsen – die telkens als ze geluid wordt ook bedelt om de voltooiing. De toren aldus opgevat, die op een zeer in het oog vallend punt komt te staan, mag toch zeker niet verwaarloosd worden als deel van het geheel. Daardoor zoude voor de toekomst met een zwakke oplossing veel bedorven worden. Als wij zien wat in 75 jaar op kerkelijk gebied in Nederland is gepresteerd, dan mogen wij gerust vertrouwen dat Uw toren ook in de XX Eeuw nog fijn voltooid zal worden. Keulen en Aken zijn niet in een dag gebouwd!' Ondanks schrijnend geldgebrek en tal van bezuinigingen kwam de toren in zijn geheel tegelijk met de kerk gereed. September van dat jaar tekende de pastoor een grondplan met banken en een driedimensionale schets, die veel lijkt op de later gebouwde kerk. Op deze tekening vermeldde Joseph: 'Schets pastoor, waarop verder te werken, eerste week van september'. Daarna werden de variaties kleiner en verplaatste het ontwerpproces zich naar Amsterdam en nog weer later naar Heemstede, waar bureaumedewerkers als Bottelier en J. van Berkel aanwezig waren voor zowel de kerk, de begraafplaats als het uitwerken van uitbreidingsplannen. Opvallend is dat Joseph vrijwel alle belangrijke tekeningen signeerde en Pierre dat deed bij de uitvoeringstekeningen. Het door

³ Raadhuisplein 1; rijksmonument 508454.

⁴ Raadhuisstraat 22a-24a, Postlaan 1; gemeentelijk monument 0397/WN033.

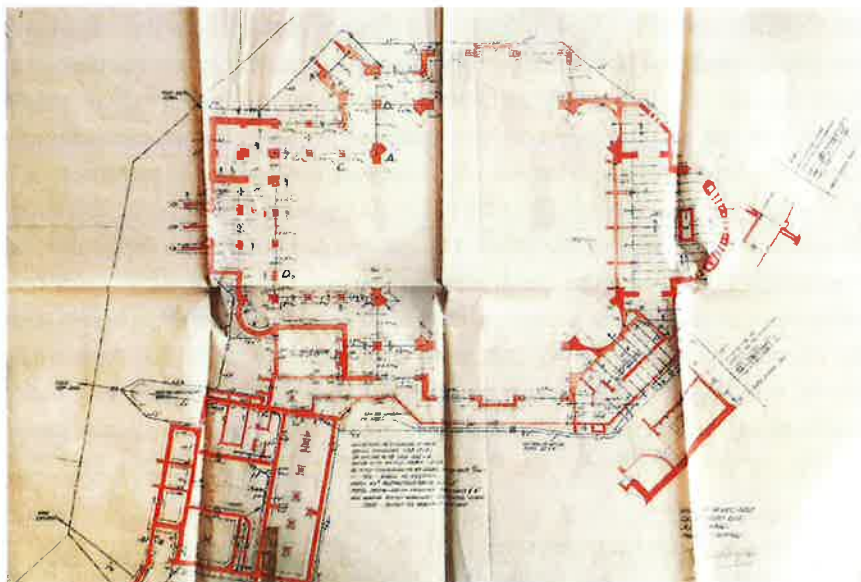
⁵ Het Nieuwe Instituut, Rotterdam (HNI), toegangscode CUBA, inventarisnr. t 754.1-3.

Afb. 4. Foto van het
kleimodel. Cuyperhuis,
Roermond.

Afb. 5. Foto van het kleimodel.
Cuyperhuis, Roermond.

Afb. 6. Plattegrond. Onder
de pastorie. Bouwdossier
parochie.

Joseph Cuypers afgewezen alternatief, een koepelkerk met twee kleine torens, realiseerde hij bijvoorbeeld in 1917-1921 bij de Sint-Laurentius in Dongen. In die periode begon hij een langdurige samenwerking met zijn zoon. Van deze oplossing nam hij nu, mogelijk mede ingegeven door de stedenbouwkundige situatie ter plaatse, nadrukkelijk afstand. Hier diende de toren als markering voor de brede Heemsteedse Dreef. Van het plan werd een kleimodel gemaakt, waarvan nog een tweetal foto's resteren in het Cuypershuis in Roermond (afb. 4, 5).⁶

Strijd met de Liturgische Commissie

In de ontwerpfase van de O.L. Vrouw Hemelvaart kregen Joseph en Pierre Cuypers te maken met de kort daarvoor ingestelde Liturgische Commissie. In alle vijf de Nederlandse bisdommen oordeelde een commissie over de liturgische geschiktheid van nieuw te bouwen kerken. Die legde, vermoedelijk ook om zich waar te maken, een overdreven geldingsdrang aan de dag. Op 23 mei 1925 meldde mgr. M.P.J. Möllman, vicaris generaal van het bisdom, de bouwcommissie dat de Liturgische Commissie het ontwerp van de beide architecten met algemene stemmen integraal had afgekeurd.⁷ De onderbouwing liet met slechts een paar zinnen te wensen over: 'Deze kerk wordt niet opgebouwd uit het grondplan, maar het grondplan is gewrongen in den opbouw. Daaruit volgen als nadelen onder andere 1) Het altaar staat op een inferieure plaats; 2) de richting van de zitplaatsen harmonieert niet met die der architectuur; 3) zeer vele mensen kunnen het Altaar niet zien; 4) de zij-altaren en de kapellen zijn slecht gelegen; 5) het contact tusschen altaar en koor is zeer moeilijk. Daarenboven zal de parabool-vorm van de boogen van opzij gezien, iets ongewis aan den bouw geven.' Daar moesten de bouwcommissie en de architecten het mee doen: constatering zonder toelichting en argumenten. De architecten konden zich voor nadere toelichting op het advies van de commissie vervoegen bij de waarnemend voorzitter van de commissie, professor Nolet te Warmond.

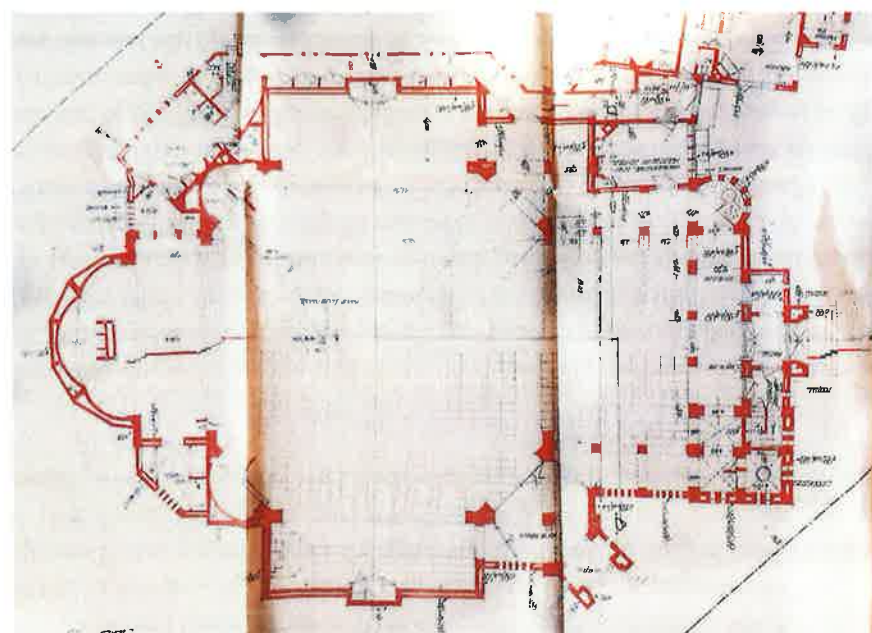
Op 29 mei 1925 schreef Joseph Cuypers aan de pastoor Nieuwenhuis, de voorzitter van de bouwcommissie: 'De zaak blijft interessant. Donderdag avond ¾ uur alleraangenaamst onderhoud met prof. Nolet (hoogleraar te Warmond en waarnemend voorzitter van de Liturgische Commissie (M.B.) [betekenis onduidelijk]. Beiderzijds de positie duidelijk omljnd. Wij vragen: Als dit plan en programma zijn afgekeurd, geef ons dan een programma uwerzijds. Antwoord: Dat is niet de taak der Commissie! Mooi zoo – wij zitten dus vast aan de grond. Eenige oplossing – dit voor te leggen aan den diocesanen autoriteit, die toch beide partijen als haar eigen kinderen verder zal moeten leiden! Afspraak is: Wij (U en ik) brengen verslag uit aan mgr. den Vicaris. Resumeeren dat verslag met eenige zeer categorische vragen. De oplossing zal dan ook zowel praktische waarde voor ons – als algemeen academische waarde hebben voor 't verder werken der Commissie, die zich nog wel voelt op nu vreemd terrein! Wij fungeren dus gaarne lijdszaam als proefkonijntjes! Deze gang van zaken is nu wel de beste en zuiverste'. Kortom, tijdens het gesprek met de voorzitter van de commissie moet Joseph Cuypers besloten hebben zonder enig voorbehoud de confrontatie aan te gaan. Daarbij kon hij ervan uitgaan dat bouwpastoor en de bouwcommissie hem steunden.

In hun pleidooi aan Vicaris Generaal Möllmann gingen vader en zoon Cuypers zeer nauwkeurig in op alle aspecten van de kwestie, waarbij zij zich ontpopten als polemische talenten. Dit met de aantekening dat waarschijnlijk vader Joseph de pen voerde. In het bouwdoossier van de parochie is nog de eerste versie van hun repliek van twaalf pagina's aanwezig, die ze later inkortten tot een versie van negen pagina's. Hiervan ontving Jan Stuyt, die ongetwijfeld ook met de commissie te kampen had, afgaande op de conceptversie aan de bisschop Mgr. A.J. Callier, met wie Joseph een nauwe band had, een afschrift.⁸ De architecten wezen op de rechtsverhouding tussen de architect en de opdrachtgever, zoals die laatstelijk bindend was vastgesteld op 30 september 1922 door de Algemeene R.K. Kunstenaarsvereniging en die ook door de rechterlijke macht als grondslag diende voor afwegingen en uitspraken. Uitgangspunt voor die verhouding vormde volgens de architecten het programma dat de opdrachtgever verstrekke aan de architect. Daarbij moesten de architecten voldoen aan de door de overheid gestelde eisen, waaronder ook de welstandseisen, die werden beoordeeld door een commissie, waarvan de meerderheid van de leden architect moest zijn. De Liturgische Commissie

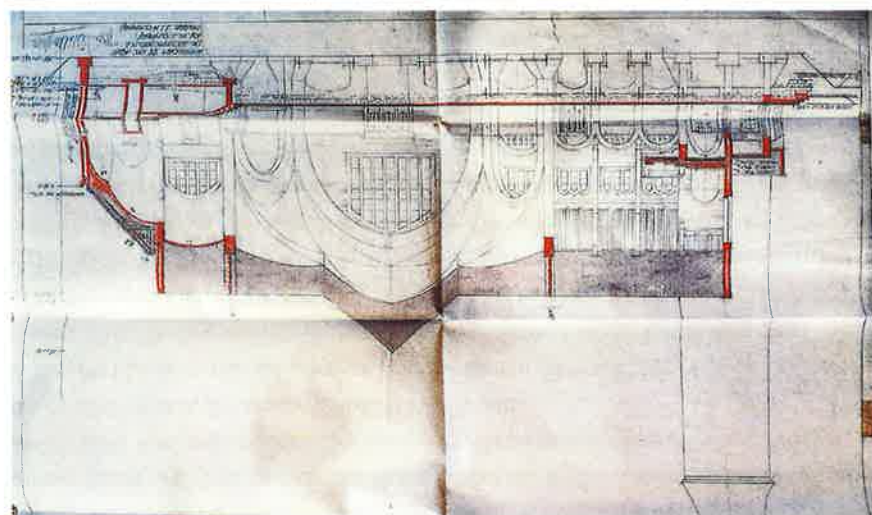
⁶ Vriendelijke mededeling Michel Bakker.

⁷ Bouwdossier parochie.

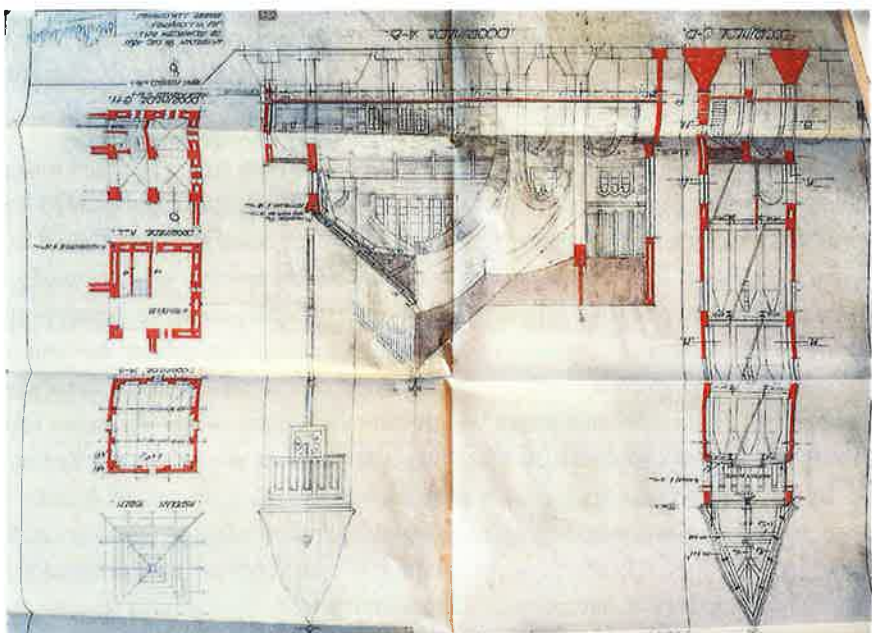
⁸ HNI, toegangscode CUBA, inventarisnr. g 754.

Afb. 7. Plattegrond.
Bouwdossier parochie.

Afb. 8. Lengtedoorsneden en
noordelijke opstand binnen.
Bouwdossier parochie.

Afb. 9. Dwaarsdoorsnede
toren en kerk. Bouwdossier
parochie.

stond volgens de architecten buiten deze rechtsverhouding en schaarde die daarom onder de noemer van derden, ofwel buitenstaanders. Als de opdrachtgever eisen door derden wenste te laten stellen, zo betoogden de architecten, kon die deze het beste rechtstreeks tot de architect laten wenden. Vader en zoon Cuypers achtten de commissie deskundig op liturgisch gebied, maar met de kanttekening dat architecten zich alleen bij voorbaat kunnen neerleggen bij van te voren duidelijk geformuleerde liturgische eisen. Wat bouwkundige, technische en esthetische eisen betreft achtten de architecten de commissie echter in het geheel niet bevoegd en wilden ze daarover ook niet met de commissie in discussie treden. Kortom, wat hen betreft vormde het programma van de opdrachtgever bij hun ontwerp het uitgangspunt. De architecten benadrukten daarbij dat ze voor de opgave stonden een grote kerk te bouwen tegen geringe kosten.

Van weinig kerken is het programma van eisen, hier opgesteld door de bouwcommissie, zo nauwkeurig opgetekend als in dit geval, wat unieke architectuurhistorische inzichten oplevert. Van de kerk in Heemstede boekstaafden de architecten deze, als onderdeel van deze uitgebreide replek, tot in de kleinste details, voorzien van alle daarbij spelende overwegingen:

- 1/ groote eenvoud van opzet en behandeling; vermijden van kostbare versieringen; eenvoudig weinig-kostbaar materiaal;
- 2/ de omgeving van villa-park-aanleg vraagt niettegenstaande dezen eenvoud een sierlijk en sprekend middenpunt der bebouwing. Deze sierlijkheid zal dus moeten worden gezocht in lijnenspel der architectuur.
- 3/ de omvang zal zoo moeten zijn, dat er ruimte zal zijn voor tenminste 800 vaste zitplaatsen.
- 4/ de moderne liturgische begrippen vragen, dat – zoo niet allen – dat toch het overgrootste meerendeel der bezoekers het hoogaltaar en zooveel mogelijk ook de beide zijaltaren kunnen zien.
- 5/ de eeuwenlang gevolgde traditie verlangt zoo mogelijk den kruisvorm in het grondplan vast te leggen.
- 6/ de goede smaak vereischt de gelijkenis met schouwburg (circus) of concertzaal, zooveel mogelijk te vermijden, zoodat het naar de meening van den opdrachtgever, geen aanbeveling verdient alle pilaren of steunpunten weg te werken.
- 7/ om deze verschillende doelpunten zoo goed mogelijk tegelijkertijd te kunnen bereiken schijnt een wijde centraalbouw met in den lijn O-W een langere en in den lijn N-Z een kortere verlenging of aanbouw de oplossing te kunnen brengen.
- 8/ het altaar worde dan geplaatst in een Concha of Absis die deze hoofdas ten O. afsluit.
- 9/ de onmiddellijke nabijheid van het Seminarie maakt het mogelijk en waarschijnlijk dat de plechtigheden met grooten luister zullen worden gevierd. Dit zal vereischen: een bijzonder ruim priesterkoor [Bedoeld is hier het in 1922-1930 door Jan Stuyt gebouwde Seminarie Hageveld].⁹
- 10/ Opdat de geloovigen deze plechtigheden goed kunnen volgen zal het priesterkoor hoog (2-5 treden) boven het peil der kerk komen te liggen.
- 11/ Om dezelfde reden zullen ook de kleine altaren op een verhoging moeten komen.
- 12/ De Communiebank met doorgang in het midden, zij groot en vormt tegelijk een geschikte afscheiding tusschen priesterkoor en schip.
- 13/ De Sacristie zij zoo gelegen, dat eenerzijds een apart vertrek aanwezig zij voor het kleeden der misdienaars (met veel kastberging) anderzijds niet onmiddellijk grenzend aan het altaar, maar door eenige tusschenruimte (voor Oratorium te benutten) en twee deuren, daarvan gescheiden, zoodat eventueel hinderlijke geluiden uit de sacristie niet zoo gemakkelijk in de kerk kunnen doordringen.
- 14/ Overdekte verbindingsgang tusschen Sacristie en pastorie, te benutten voor het aanbrengen van voldoende talrijke bergplaatsen (en W.C.)
- 15/ Het zangkoor of oxaal niet achter in de kerk (opdat de zangers niet het gevoel krijgen slechts half in de kerk te zijn), ook niet boven, naast het altaar (omdat dan het altaar alleen zichtbaar is voor hen die over de balustrade leunen; en er zeer dikwijls door de onvermijdelijke beweging van directeur en zangers, die dan vanuit de kerk waarneembaar zijn, ontstichting ontstaat), derhalve een plaats hiervoor te zoeken, schuin over het altaar in den arm van het transept, wat zal medebrengen; vrij uitzicht op het altaar en gevoel van onmid-

⁹ Seminarie Hageveld, Cruquiusweg 15, rijksmonument 508446.

dellijke nabijheid. (Ter wille van de symmetrie kan aan de tegenoverliggende zijde der kerk een dergelijke tribune worden aangebracht). De plaats voor het orgel is dan gemakkelijk te vinden in den boog aan de zijde van het schip.

16/ Doopkapel en een Devotiekapel kunnen aan de W.zijde de zijbeuken afsluiten.

17/ Een zijingang, aan den hoofdweg gelegen (zie den eigenaardigen vorm van het terrein) schenke de mogelijkheid om achter een hek, dat het overige deel der kerk afgesloten houdt, de parochianen ten allen tijden in de gelegenheid te stellen, het H. Sacrament te komen bezoeken.

18/ De verhooging van het koor te benutten voor verwarmingskelder en ruime kelders voor fietsenberging.

19/ Centrale verwarmings (lucht) installatie.

Daar ondergeteekenden met deze programpunten geheel accoord konden gaan, hebben zij dit als grondplan voor het geheel aangenomen en daaruit de opbouw geheel ontworpen.

Mocht het zo zijn dat de bouwcommissie niet over het programma ging, moest volgens de architecten worden bepaald, wie hiertoe wel bevoegd was, zodat de architect wist, wie hij als de opdrachtgever moest beschouwen: 'Beiden tegelijk is uitgesloten, aangezien dit tot groote verwarring, ook van verantwoordelijkheden aanleiding moet geven, en dit bovendien slechts tot afbrekend en niet tot opbouwend werk aanleiding kan geven, omdat de een zich achter de ander zal gaan verschuilen, zoo zich moeilijkheden voordoen.' Resumerend stelden de architecten vast, dat, ervan uitgaande dat de bouwcommissie als opdrachtgever optrad, het tegenovergestelde had plaatsgevonden van wat de Liturgische Commissie beweerde: 'De daaruit te trekken conclusies missen dus bereids hun fundament'. Vervolgens betoogden de architecten dat 'de conclusies bovendien nog in dergelijke algemeene termen zijn gezegd, dat zij eigenlijk niets zeggen.' Een voor een namen ze die door:

'De voorop gestelde mening, dat "de plattegrond gewrongen zoude zijn in den opbouw" is fysiek onmogelijk geweest, en is toch ook uit de teekeningen o.i. niet te lezen. Immers de grondlijnen werden door den Z.E. Heer Nieuwenhuis opgezet, voordat Z.E. ondergeteekende ooit had gesproken!

Die opzet leek ons een levensvatbaren grondslag om er een opbouw uit te ontwikkelen. Voor den lezer verliest hierdoor de kritiek verder geheel haar algemeenen grondslag. Wij meenen te moeten volhouden, dat in dit ontwerp het begrip Roomsche Kerk, te stichten op het eigenaardig gelegen terrein te Heemstede wel degelijk evenwichtig en natuurlijk ontwikkeld is doorgevoerd.

Nu de verschillende punten die uit dit gebrek zouden zijn voortgekomen:

Ad 1. Het altaar staat op een inferieure plaats.

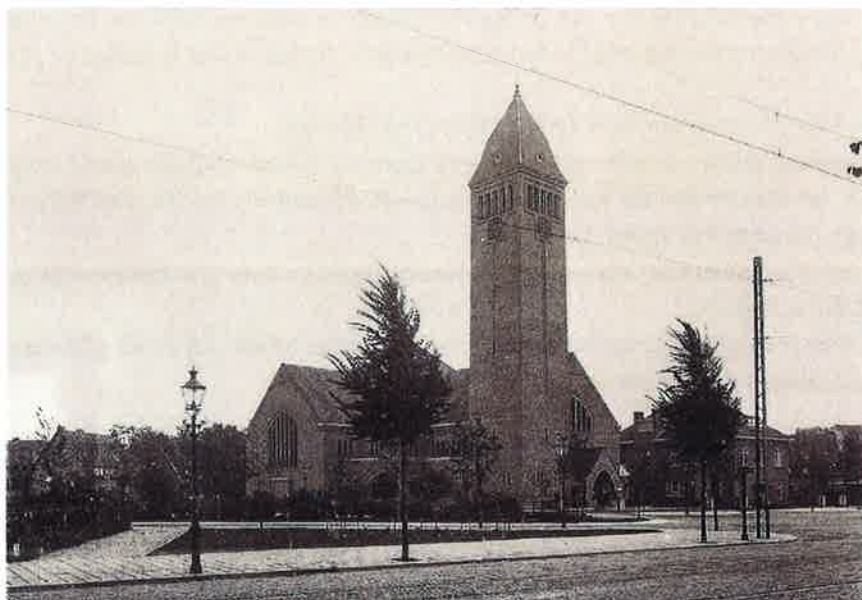
Bij dezen centraalbouw, waarvan de as West-Oost evenwel overweegt, kan men in geen enkel deel van de ruimte twifelen aan de plaats van het altaar. Immers, alleen de Oostelijke as is door de eerbiedige conchavorm omsloten. Daar is de plaats van 't Mysterie (met zij-verlichting die weinig in het oog valt).

De transepten en het Westschip zijn alle 3 door groote vensters in vlakke muren gekenschetst, als niet bestemd voor het Sanctuarium. Ook de 3 ingangen wijzen alle 3 als gemiddel richting naar 't Oosten. De verhooging van 't Altaar op 3 koortreden is ook niet inferieur.

Ad 2. De richting der zitplaatsen harmonieert niet met die der architectuur.

Hiervoor werd reeds vastgelegd, dat deze kerk heeft een lange as West-Oost en een korte Noord-Zuid.

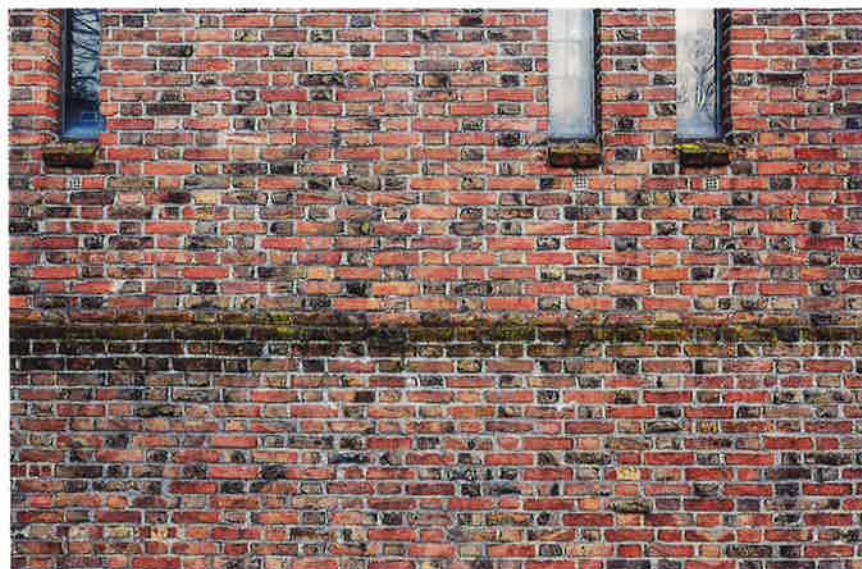
Dit latijnsche begrip is voor zoover ons bekend nog nooit in Roomsche kerken met een koepelvormige opbouw in't midden aanleiding geweest, om er ernstig over te denken de banken anders te plaatsen, dan met den blik naar het Oosten. Door ons is tenminste nooit vernomen dat in de volgende centraalbouwen, met deze plaatsing der banken heeft willen wijzigen: Mariahilf Kirche Weenen, H. Hart, Vondelstraat Amsterdam, Nieuwe Koepelkerk Paters H. Hart te Maastricht, 8 hoek, St. Anonius Villapark Eindhoven, 12 hoek, St. Catharina Den Bosch, Vroeger Sint Jacob 's Hertogenbosch, Uden, Zevenbergsche hoek, Geldrop, eveneens 8 hoeken. Het komt ons voor weinig ter zake dienstig te zijn, deze geometrische waarheid omtrent dit plan vast te leggen, zooals de Commissie feitelijk doet: "De richting van de generatie in een koepel gaat steeds door 't middelpunt van het grondplan (cirkel of veelhoek) terwijl de richting van den kerkganger in deze banken steeds evenwijdig naar 't Oosten gaat. Die richtingen zijn niet gelijk." Sedert wanneer geldt dit als wet, dat die richtingen altijd gelijk moeten zijn? Wij mogen hier wel vragen en voor de beantwoording van die vraag

Afb. 13. De kerk vanaf het Valkenburgerplein in 1928. Noord-Hollands Archief, Haarlem.

Afb. 14. De kerk vanaf de oostzijde in 1988. Noord-Hollands Archief, Haarlem.

Afb. 15. Muurwerk van het schip. Foto auteurs.

is geen bouwkunst-studie nodig, doch ze ligt in ieders bereik: Hoe moeten de banken dan wel gericht zijn; ofwel keurt U alle toepassing van een centraalbouw in deze afmetingen en in deze omstandigheden af? Waar is de vernietigende critiek van de hiervoor genoemde bouwwerken te vinden?

Ad. 3. Zeer vele mensen kunnen het altaar niet zien.

Moet het altaar van alle plaatsen absoluut geheel kunnen worden gezien? Of is 't Voldoende dat men een deel van het altaar ziet? Als maximum minder gunstige plaatsen meenen wij 10% te mogen stellen. In dit ontwerp bedraagt het slechts 5%! Er wordt dus niets meer gevoeld voor de bezwaren van Deken Graaf in pl.m. 1900, ingebracht tegen het radicale programma van Theo Molkenboer, die dit begrip sterk naar voren bracht? Wil men alleen en overal uitsluitend bouw van langwerpige rechthoekige kerken? Geeft een matige pijlerbouw aan de kerk niet een ander karakter dan de Concertzaal?

Ad. 4. De zijaltaren en de kapellen zijn slecht gelegen.

De zijaltaren en de kapellen zijn bijzonder goed gelegen om door zeer vele kerkgangers goed te kunnen worden waargenomen. Gaat dit zien te Dongen, waar deze positie juist zooveel beter is dan in de meeste andere centraalbouwen [de door hem ontworpen H. Laurentius uit 1917-1921]. Wat hier bedoeld wordt laat de Commissie geheel in het duister. Is de afstand van de Sacristie te groot of welk belang is hier over 't hoofd gezien?

Ad. 5. Het contact tusschen Altaar en koor is zeer moeilijk.

Ook omdat de gezichtslijn die, geheel vrij, niet evenwijdig aan de hoofdas loopt? De afstand is betrekkelijk gering. Gaat zien in de H. Hart te Amsterdam [gebouwd door P.J.H. Cuypers in 1873], daar zijn dergelijke kleine tribunen. Deze opmerking blijft ons absoluut onverklaarbaar!

Tot slot.

De paraboolvorm van opzij gezien (?) iets ongewis aan den bouw geven?

Blijft onverklaarbaar. Immers alle cirkelbogen en spitsbogen worden van opzij gezien ellipsen. Alle ellipsen, parabolen en hyperbolen blijven van opzij gezien steeds ellipsen, parabolen of hyperbolen! Waar ligt dan het bezwaar? De toeschouwer in de kerk op den vloer ziet nooit iets anders dan ellipsen. En onze kromme lijnen zijn in uitvoering eigenlijk ellipsen; het verschil tusschen ellips en deze ruime parabool is op 't oog niet vast te stellen. Noch te Beverwijk [Sint-Agatha uit 1921-1924 van Joseph en Pierre Cuypers, een koepelkerk], noch te Rijssen [Heilige Dionysius, gebouwd door Joseph en Pierre Cuypers in 1924, een basilicale kerk], waar dergelijke ellipsen werden gemaakt is bij ons weten geklaagd over die onwisheid van den bouw. Te Rijssen was Mgr. Ariëns juist zeer onder den indruk van die doorgevoerde regenboog ellips!

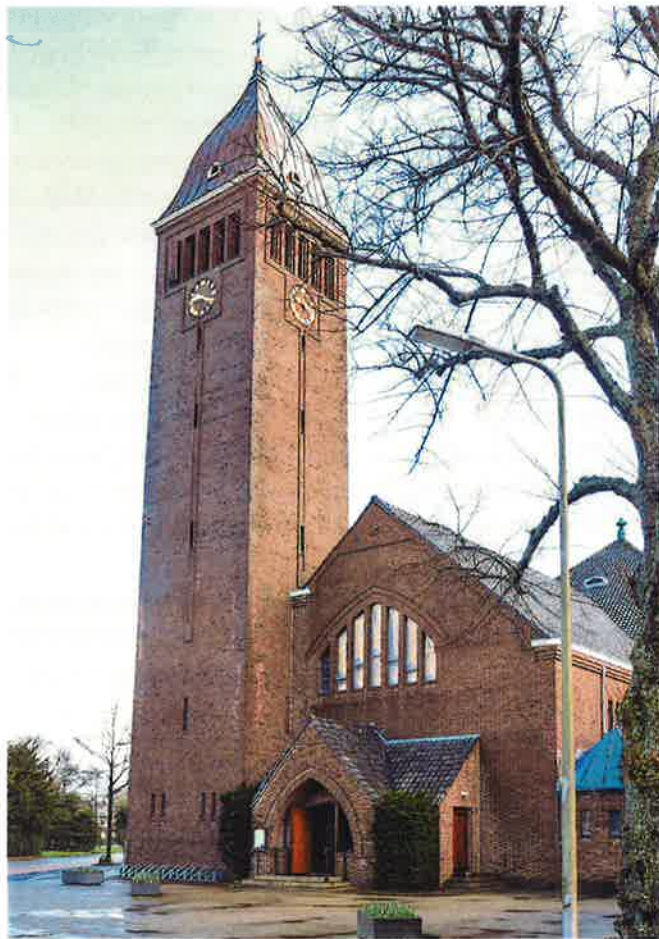
Als concessie stelden de architecten voor om het altaar, ten koste van 60 tot 80 van de beste plaatsen, meer in het zicht te plaatsen. De architecten stelden de vraag wie, in het geval de commissie, ondanks de 'geharnaste verdediging', besloot bij zijn algehele afkeuring te blijven de kosten zou betalen voor het meerdere werk van de architecten. Verder achtten de architecten het van belang voortaan in een eerder stadium met een schets-ontwerp in potlood overleg te kunnen hebben, zodat de ontwerper persoonlijk hun oordeel kon vernemen. Voor hen was het wel van belang 'het beginsel hoog te houden dat de kunstenaar de verantwoordelijke uitvoerder blijft.' Volgens de architecten moest de commissie gegronde redenen hebben als ze de kunstenaar wilden overtuigen of leiden op liturgisch gebied.

De architecten wezen er fijntjes op dat de Liturgische Commissies van de verschillende bisdommen er reeds blijk van hadden gegeven, hun opvattingen op sterk uiteenlopende wijze toe te passen, wat huns inziens 'de Christelijke kunst niet bevorderde'. Graag kregen ze meer inzicht in het streven van de commissie en in haar bevoegdheden.

De architecten eindigden in de lange versie met een persoonlijke voetnoot, waaruit blijkt dat vooral de vader, Joseph aan het woord was: 'De ondergeteekenden zijn voorstanders van Schoonheids- en Kerkelijke Liturgische Commissies en aanvaardden het lot van proefkonijntjes met een blij gemoed. Maar verzoeken de leden der bedoelde Commissies wel in 't voorbijgaan kennis te willen nemen van 't volgende: In het rapport Kerk te Rotterdam werd naar aanleiding van de soberheid der vormen (levenssoberheid wordt ons zoo aanbevolen) gesproken van gebrek aan liefde voor 't werk. De eerst ondergeteekende is zoo vrij daarop even terug te komen, immers zijn gansche loopbaan vanaf de kerk te Nes - Zwaluwe, via Haarlem St. Bavo, over

Afb. 16. Het muurwerk van de noordwestelijke pijler. Foto auteurs.

Afb. 17. De kerk aan het kerkplein. Foto auteurs.

Afb. 18. De kerk vanuit het noorden. Foto auteurs.

Compascuum en Beverwijk, toont dat hij het langdurig en gedetailleerd bewerken verder doorvoert dan geschiedt bij den doorsnede kerkbouw. Het plan voor Rotterdam [Heilige Familie, gebouwd in 1925-1927 door Joseph en Pierre Cuypers] was door Jac. Van Gils z.g. opgezet. Uit zuiver liefde voor een goed plan werd dit tweemaal door Vader en Zoon omgewerkt! Werkelijk aan de eenvoudigste vormen, mits goed van verhouding, moeten wij het langste arbeiden! Ontwerp H. Familie Rotterdam moest worden omgewerkt wegens de vierkante vensters! In ontwerp Heemstede zijn vierkante vensters bij platte zoldering en horizontale betonbalken, daarop is nu geen critiek gemaakt, dus mag worden vastgelegd dat de Commissie thans heeft ingezien, dat er te Heemstede innig verband is tusschen die zangkoor en tribunevloer, de horizontale balken, de platte zoldering der zijbeuken en vierkante vensters.'

De Liturgische Commissie reageerde met *Aantekening der Liturgische Commissie op de bezwaren der Heeren Joseph en Pierre Cuypers tegen de beoordeling der kerk van O.L.V. Hemelvaart te Heemstede*. De commissie handhaafde de eerdere kritiek en voegde daar de opmerking aan toe dat ze in de plattegrond een dubbele gedachte vaststelden: 'namelijk het streven naar een lengte-as en het streven naar een centraalbouw. Zij meent echter, dat deze twee pogingen niet tot een werkelijke eenheid zijn gegroeid. Deze dubbele gedachte heeft ook geleid tot een onevenwichtigheid in den omgang om den koepel, die aan den westkant veel breder is genomen dan aan den oostkant en die in het grondplan geen uitgesproken karakter bezit, zoodat hij gebruikt wordt als presbyterium, deels als zijkapellen, deels als ruimte voor zitplaatsen, en paden, deels als steunpunt voor de tribunes.' Nogmaals wees de commissie op de inferieure plaats van het altaar, doordat de koepelvorm in haar ogen problematisch was. Daarbij verwees ze naar een voorschrift uit de zestiende eeuw van Carolus Borromeus, dat bepaalde dat voor de centraalbouw een speciale toestemming nodig was van de bisschop. Een deel van de bezwaren trok de commissie in en waar ze deze handhaafde, bleven helder geformuleerde argumenten uit.

Op 11 juli 1925 kwam de Vicaris Generaal in een kort, handgeschreven briefje tot het volgende oordeel: 'Indien de Architecten mogelijkheid zien om het Altaar een betere plaats te geven, des te beter. Toch vind ik dit bezwaar ook niet overwegend en meen ik, omnibus bene perpensis, mijn Nihil Obstat bij dezen te moeten verleenen.'

Ten opzichte van het plan zoals besproken in de Liturgische Commissie, voerden de architecten een belangrijke wijziging door: de tribune van het zangerskoor verplaatsten zij van de zuidelijke kruisarm naar het westelijke uiteinde van de westelijke kruisarm, ofwel het schip (afb. 26, 27). Het valt niet meer na te gaan of deze wijziging werd ingegeven door de kritiek van de commissie. In grote lijnen werd de kerk ook uitgevoerd volgens het kleimodel in Roermond, een aantal details daargelaten. Zo verviel het portaal tegen de middenas van de noordelijke kruisarm en kwam deze overhoeks tegen de noordwesthoek van de kruisarm te staan, waardoor deze vrijwel aan de Heemstedse Dreef uitkomt (afb. 5, 19).

De aanbesteding

In februari 1926 hadden Joseph en Pierre Cuypers het bestek gereed. Op 16 februari 1926 kondigden de architecten de aanbesteding aan, die plaats vond op 5 maart.¹⁰ Inschrijvers moesten R.K. georganiseerd zijn. Het werk ging naar de firma Thunnissen & Van Sambeek uit Haarlem voor 192.950 gulden.¹¹ De totale bouwkosten voor de parochie waren echter veel hoger. Bij deze som waren bijvoorbeeld nog niet inbegrepen de aanschaf van de grond, 32.980,79 gulden, de honoraria voor de architecten en opzichter W. van Berkel, geraamd op 20.000 gulden, het meubilair, geraamd op 30.000 gulden, de rente gedurende de bouw, geraamd op 8.000 gulden, bijwerk en onvoorziene uitgaven, 8.500 gulden, de verwarmingsoven, geraamd op 2.500 gulden. Alles bijeen doemde een tekort op van 50.000 gulden. Dit dwong de bouwcommissie alle geplande uitgaven voor het kerkgebouw nog eens tegen het licht te houden.¹²

Op 4 maart 1926 verleende de gemeente Heemstede de benodigde bouwvergunning. Ondertussen zochten de architecten en de bouwcommissie naar mogelijkheden tot besparing. Het bestek ging uit van een fundering op staal, waarvoor sleuven moesten worden gegraven tot aan de eerste stevige zandlaag, waarvoor veel

¹⁰ *De Tijd: godsdienstig-staatkundig dagblad*, 16 februari 1926; *De Maasbode*, 16 februari 1926.

¹¹ *De Maasbode*, 9 maart 1926.

¹² Bouwdossier parochie.

Afb. 19. Het portaal aan de Heemsteedse Dreef.
Foto auteurs.

Afb. 20. De koorpartij. Foto auteurs.

Afb. 21. De pastorie. Foto auteurs.

graafwerk nodig was. Zo werd gedacht aan een alternatieve fundering op drie meter lange gewapende betonpalen, verbonden met gewapend betonbalken. Een ander alternatief, voorgesteld door een van de hoogste inschrijvers, betrof het laten inzakken van putringen. De inschrijver meende dat hier maar liefst een besparing van 17.000 gulden mee gemoeid kon zijn, wat om te beginnen al niet erg geloofwaardig klonk, aangezien de aannemers de complete fundering hadden geraamd op 16.000 tot 18.000 gulden. In een brief van 18 maart raadde de aannemer, aan wie het werk vergund was, beide methoden af, omdat ze geen besparing opleverden. Het graafwerk voor de putringen zou veel meer tijd kosten en het systeem vergde daarbij evenveel beton. Het vrijdragend maken van de vloer zou ook alleen maar duurder uitvallen. Daarna volgde een lange lijst van bezuinigingen, waaraan de aannemer een concreet bedrag kon verbinden. Zo zou het vervangen van gele Friese steen door geel genuanceerde Waalsteen 625 gulden opleveren, het laten vervallen van de koolteren plintsteen 125 gulden, het vervallen van de post communiebank 1.000 gulden, een granitovloer in plaats van een hardgebakken tegelvloer 787,50 gulden, in plaats van Schiedamse tegels een klinkerlaag op zijn plat, 185 gulden, het vervallen van het Frescolietwerk voor de gewelven 200 gulden. Alles bijeen kwamen de aannemers uit op een bezuiniging van 11.678,56 gulden. Een dag later stuurde de aannemer een aanvullende lijst met nog eens 3.008 gulden aan besparingen. De aannemer gaf voorts aan dat het laten vervallen van de toren 18.500 gulden op kon leveren. Na overleg stuurde de aannemer een becijfering van de meerkosten in geval van een gefaseerde bouw. Die konden oplopen tot een bedrag van 4.000 gulden. Op 18 mei 1926 maakte de aannemer de definitieve staat op van te realiseren bezuinigingen. Zo kwamen er op het dak onverglaasde pannen en viel de keuze van het glas-in-lood op tien in plaats van zeventien gulden per vierkante meter. In totaal werd er op de kerk 7.850 gulden bezuinigd en op de pastorie 508 gulden. De ingrepen hadden allemaal betrekkelijk kleine gevolgen. Het ontwerp was sowieso al veel eenvoudiger dan in de eerste schetsontwerpen.

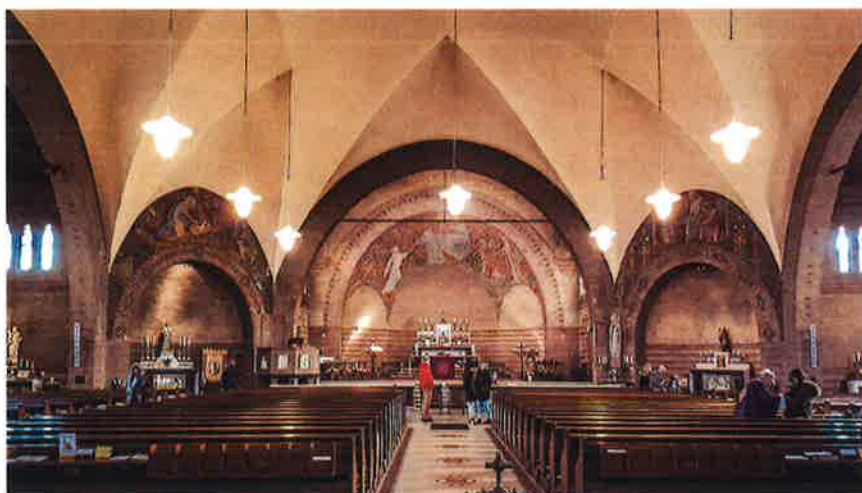
Dezelfde aannemer droeg buiten het bestek om ook zorg voor het meubilair, dat werd aanbesteed in onderdelen. Op 15 november 1926 bevestigde aannemer Thunnissen & Van Sambeek de aanbesteding van het leveren van kerkbanken voor in totaal 890 zitplaatsen, inclusief het beitsen en in de was zetten, voor een bedrag van 14.500 gulden, te leveren op 15 maart 1927. Twee dagen later volgde de aanbesteding van onder meer twee zijaltaren en een doopvont met koperen deksel. Op 28 januari stuurde de aannemer de rekening voor een kluisdeur en twee branddeuren, vijf in te metselen offerkasten en een collecte geldkast. De aannemer kreeg op 7 februari opdracht voor het leveren van de marmeren communiebank volgens tekening. Op 24 maart 1927 nam deze aan de luiken voor de ramen van de pastorie en 25 stuks kerkstoelen met beklede knielbanken te leveren. Op 11 maart 1927 bevestigde de aannemer de aanbesteding van de eikenhouten banken op het zangkoor en het leveren en stellen van de vurenhouten biechtstoel. Op 30 maart ging het om vier kasten, twee boekenkasten en een trapje voor het altaar. Op 7 juli 1927 vond de consecratie van de kerk plaats.¹³ Helemaal gereed waren de kerk en de inrichting nog niet. Zo vond op 26 oktober 1927 de onderhandse aanbesteding plaats voor het maken en plaatsen van een tochtportaal met twee deuren. De firma J.G. Korsten uit Amsterdam leverde voor het invallen van de winter ook nog de heteluchtverwarming.

De kerk

Situering

De kerk verrees op een ongeveer rond plein op de Valkenburgerlaan, waarop ook de Heemsteedse Dreef en twee kleinere woonstraten aansluiten (afb. 1). De kerk en de pastorie staan met hun voorgevel aan de noord-oostelijke hoek van het plein, daarvan gescheiden door een bescheiden kerkplein (afb. 13, 17). Vanwege de vorm van het bouwterrein behoorde een zuivere oriëntatie van de kerk niet tot de mogelijkheden. Door het koor iets naar het noorden te draaien, paste de kerk op de kavel en stond deze onder een geschikte hoek met de voorgevel aan het plein. Op de hoek van de Heemsteedse Dreef en het Valkenburgerplein staat een hoge toren, die aan de brede laan een markante blikvanger vormt. Aan de voorzijde heeft de voorgevel van de kerk naast de toren een uitgebouwd portaal, dat dient als de hoofdingang van de kerk. Rechts van de kerk, daarmee verbonden via een overdekte gang, met de voorgevel een stuk naar voren, staat de pastorie. Opzij loopt de brede Heemsteedse Dreef vlak langs de kerk. Een overhoeks geplaatst portaal op de westelijke hoek van de

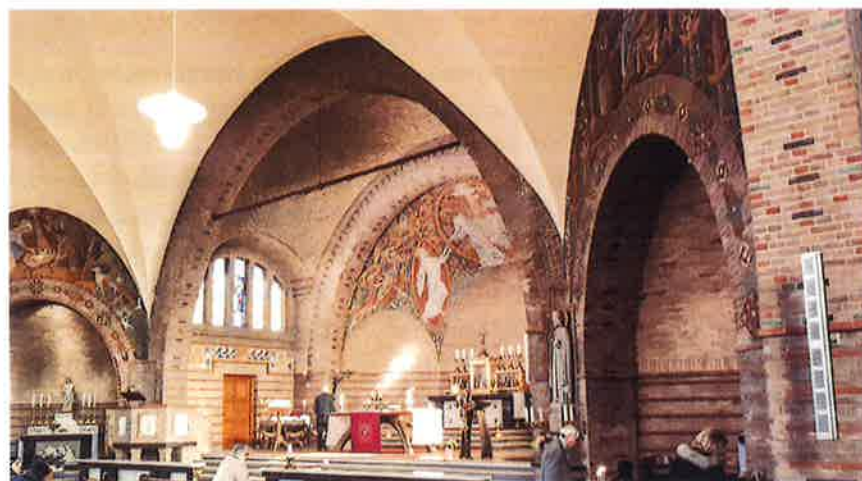
¹³ *De Maasbode*, 26 maart 1927.

Afb. 22. De kerk, gezien naar het koor. Foto auteurs.

Afb. 23. Het centrale hanggewelf. Foto auteurs.

Afb. 24. Het koor. Foto auteurs.

noordelijke kruisarm dient hier als tweede ingang en gaf, volgens het programma, op uren dat de kerk dicht was, toegang tot het Heilig Sacrament (afb. 19).

Materiaal

De aannemer groef een bouwput tot de vaste zandbodem, zoals die was aangetroffen bij een bodemonderzoek. Op staal ligt een fundering van Sinvermysteen en daarop staat, om optrekkend vocht te keren, een cementraam van harde klinkers. Boven het maaiveld werd het cementraam uitgevoerd als een plint (afb. 15). Onder het koor en onder de pastorie kwamen kelders. Het opgaande werk vertoont een Vlaams verband. Een deel van de genuanceerde voorwerkers is gesinterd. In die tijd en ook later nog bestond er voor deze enigszins vervormde baksteen een zekere voorliefde, doordat ze het muurwerk een bijzondere levendigheid konden verlenen. Voor de binnenmuren schreven de architecten gele Friesche steen en Waalklinkers voor, afgewisseld met verglaasde gele en bezande drieklezoren en rode banden van bleek Gronings baksteen voor de pijlers van de ronde, naar beneden toe iets wijder uitlopende bogen (afb. 16). Deze kleuraccenten verlevendigen het vrijwel overal zichtbare metselwerk.

De eenvoud in vorm en materiaalgebruik stond expliciet beschreven in het eerste punt van het programma en het gebrek aan middelen dwong dit ook af. In de gevels overheersen grote vlakken schoon metselwerk. De schaars toegepaste ornamenten zijn vrijwel zonder uitzondering uitgevoerd in baksteen (afb. 17, 18). Rond de grote vensterpartijen pasten de architecten een iets verdiept veld toe en aan de bovenzijde volstonen ze met een gemetselde boog. Vanaf de tweede etage vatten ze de lichtspleten in de toren tussen twee ragfijne, doorlopende muurdammetjes, dat zo een verticaal motief vormt, dat uitloopt in het vierkante veld van het uurwerk, dat weer uitmondt in een nog breder veld met de rechthoekige galmgaten.

Een centraalbouw zonder koepel

De kerk bestaat uit een centrale, achthoekige ruimte met vier lange zijden voor de kruisarmen en vier korte zijden in de diagonalen daartussen, telkens in de vorm van naar onderen wijd uitlopende bogen (afb. 6, 7, 8, 9, 22, 24, 25). De oostelijke kruisarm met het altaar heeft een verhoogde vloer en eindigt in een triconchale apsis, waardoor deze arm langer is dan de twee zijarmen. In de twee oostelijke diagonalen bevindt zich een apsis die plaats biedt aan een zijaltaar. De bogen in de korte overhoekse bogen aan de westzijde openen zich op een hoog gewelfvak in de binnenhoek van de veel lagere omgang om de westelijke kruisarm en de westzijde van de kruisarmen (afb. 26). De westelijke kruisarm is opgezet als een basilicaal schip (afb. 27). Buitenwerks heeft de kerk een lengte van 48 meter en bij de kruisarmen een breedte van 32 meter. Doordat het schip duidelijk langer is dan de oost- en de westarm, houdt de kerk vooral van buiten gezien het midden tussen een centraalbouw en een langwerpige kerk.

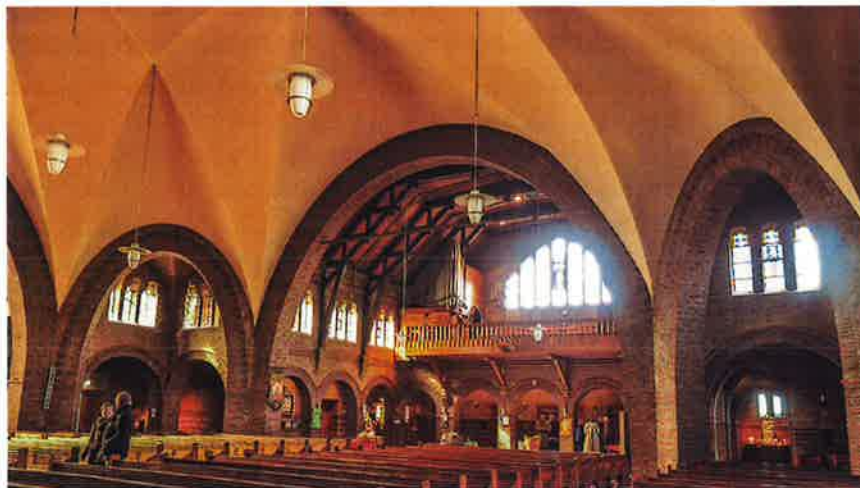
De centrale achthoek kreeg geen hoge koepel met tamboer, zoals de ongeveer in dezelfde tijd door Joseph en Pierre Cuypers gebouwde en nauw verwante kerk O.L. Vrouwe van Lourdes in Bergen op Zoom (1926-1928), maar een ribloos netgewelf van stuc, dat aan de stalen spantconstructie van de kap erboven hangt (afb. 10, 23). Het bestek bepaalde dat die moest worden uitgevoerd door de N.V. Constructie Werkplaats Limburg in Hoensbroek. Aan de ijzeren constructie kwam een geraamte met staven voor de graten van het gewelf. Tussen de graten kwam een netwerk en metaalgaas voor het aanbrengen van de cementpleister (afb. 11). De grote en betrekkelijk lage overspanning zonder steunpunten, een combinatie van de sinds de achttiende eeuw toegepaste techniek met hangende gewelfschalen en het laatgotische netgewelf, verleent de ruimte een bijzonder karakter. Dezelfde gewelftechniek pasten de architecten toe in de H. Antonius Abt in Scheveningen uit de periode 1925-1927. Dit betrof echter een kerk met een basilicale opzet.

Op een aantal belangrijke plaatsen vonden gemetselde gewelven toepassing, zoals boven het priesterkoor, boven de twee zijaltaarkapellen, over de hoge vakken daartegenover aan de westzijde, het portaal voor de hoofdingang en boven de doopkapel en de devotiekapel aan het westelijke uiteinde van de zijbeuken van het schip. Hiervoor dienden gele IJsseldrielingen met rode drielingen langs de aanzetten en langs de graten (afb. 22, 25).

In de open dakstoel van het westelijke schip, met houten vakwerkspanten steunend op gemetselde uitkragingen, werden platen toegepast (afb. 26, 28). De beide zijarmen vertonen dezelfde afwerking, maar zon-

Afb. 25. Het linker zijaltaar.
Foto auteurs.

Afb. 26. Het schip vanuit
de centrale achthoek.
Foto auteurs.

Afb. 27. Het schip vanuit
de noordelijke zijbeuk.
Foto auteurs.

der de houten vakwerkgebinten. Boven de zijbeuken van het schip en de rest van de omgang bevindt zich tussen de gordelbogen een tamelijk laag, vlak plafond van occumé (vochtbestendig triplex) (afb. 29). In de hoek tussen koor en noordelijke kruisarm bevindt zich de sacristie. De gerfkamer, aan de overzijde van het priesterkoor, diende in de praktijk als hulsacristie en bergkamer. In de zuidwestelijke hoek van het schip steekt de doopkapel uit (afb. 17).

In hun repliek op de Liturgische Commissie gingen de beide architecten in op de bijna gelijktijdig gebouwde Heilige Familie te Rotterdam, waarbij ze aangaven dat de vorm van de vensters zowel daar als in Heemstede samenhang met het interieur: ruimtes met een vlak gedekte zoldering vroegen om van boven rechte vensters. Bij nadere beschouwing blijkt de samenhang tussen de vorm van de ruimte en de vensters in Heemstede eveneens aanwezig te zijn. Vensters met een rechte beëindiging zijn in de zijbeuken en bovenin de toren te vinden. In de voorgevel en de kruisarmen hebben de reeks verticale raamstroken de vorm van een licht gebogen driehoek, wat overeenkomt met de doorsnede van de kruisarmen en de gewelven.

De gordingenkap boven de centrale achthoek kreeg een piramidale vorm, waaruit de smallere zadeldaken steken van de vier kruisarmen (afb. 11). Aan de oostzijde grenst het veelhoekige dak van de apsis, aan de westzijde een bescheiden portaal met een zadeldak, doorsneden door een lessenaarsdak van de in 1939 door Joseph en Pierre Cuypers toegevoegde zijingang. Beide portalen (voor de westgevel en aan de Heemsteedse Dreef) vertonen een spitsboog, die naar onderen iets wijder uitloopt, als bij een parabool.

De toren die vader en zoon Cuypers in gedachte hadden en ondanks de bezuinigingen meteen bij de eerste oplevering gereed kwam, is opgemetseld tot 27 meter hoogte (afb. 9). Met de spits bereikt deze een hoogte van 35,2 meter (afb. 13, 17). Aan de binnenzijde van de muren voorzagen de architecten een klamp-laag en aan de buitenzijde moest een waterkerend middel het muurwerk voor inwateren behoeden. Een jaar later vormde het doorslaande vocht nog steeds een probleem, waarna Cuypers aanvullende maatregelen nam. Inslaand vocht leidde in 1934 opnieuw tot problemen, die de aannemer oploste door de houten vloeren te vervangen door betonvloeren en door de balkkoppen van de klokkenstoelen te bekleden met lood.

De traditionalistisch vormgegeven pastorie verrees tegelijkertijd met de kerk (afb. 6, 21). Deze bezit een rechthoekige grondslag met een middenrisaliet en een piramidiaal dak. De gang vanuit de pastorie zet zich voort langs de zuidelijke transeptarm. Het pand bestaat uit een kelder, twee bouwlagen en een zolder. Oorspronkelijk dienden de ruimtes aan weerszijden van de ruime hal als spreekkamer. Aan de voorzijde bevond zich verder een ontvangkamer en de keuken. De vroegere eetkamer met serre en de zaal met schouw en lambriserings kijken uit op de tuin. De verdieping bood plaats aan de pastoorskamer met slaapkamer, een gastenkamer met slaapkamer, een logeerkamer en twee kamers voor kapelaans.

Inventaris

Vader en zoon Cuypers ontwierpen een groot deel van het interieur zelf, voor een aantal onderdelen werden kunstenaars ingeschakeld. De architecten kwamen voor het bovenstuk van het altaar door bezuinigingen op een zwarte steen uit. De ontwerper van het altaar, de beeldhouwer W.J.I. Thijssen, ging daarin mee, maar de leverancier van de steen, de N.V. Steenhouwerij v/h V.H.J. Troupin had moeite met zowel het ontwerp als de steensoort: 'de teekening van het bovenstuk van het altaar is van te zwaren steen geteekend, en het model is meer geschikt voor een topgevel, doch niet voor een altaar, de keuze van Comblanchien zal beslist tegen vallen, die steen is veel te dood, zit geen nuance in, wordt nooit gebruikt voor een bovenstuk van een altaar, wij zouden U aanraden de profileering en constructie van het bovenstuk te wijzigen, alsook een andere marmer-soort te nemen [...], daar U anders hoegenaamd geen eer bij dit werk zult inleggen [...]'. Thijssen veranderde noch ontwerp, noch steensoort, wat hem op een tweede reprimande kwam te staan. Uiteindelijk kwam er toch een altaar van Bleu Belge en Vert d'Estours met een bovenstuk van marmer Jaune de Sienne en Sint Silvester. Thijssen leverde zelf het koperwerk van het altaar. De beeldengroepen 'De dood van Maria' en 'Jozef' voor de zijaltaren werden in 1926 geleverd door Ornaments d'Eglise/Kerkornamenten, Billaux Grossé, Fournisseur de Sa Sainteté le Pape te Brussel.

Na het Tweede Vaticaans Concilie in 1962 stond de priester bij het bedienen van het altaar niet meer met het gezicht naar het Oosten, maar ging hij achter het altaar staan, gekeerd naar de gelovigen. Om die nieuwe liturgie mogelijk te maken kwam er voor het vroegere altaar in eerste instantie een houten noodaltaar

Afb. 28. De houten vakwerkgebinten in het schip.
Foto auteurs.

Afb. 29. De noordelijke zijbeuk gezien naar de voorgevel.
Aan het eind de devotiekapel. Foto auteurs.

Afb. 30. De naoorlogse
muurschildering boven het
hoofdaltaar van H.A. Bijvoet.
Foto auteurs.

te staan. Voor het vijftigjarig bestaan van de parochie vervaardigde de edelsmid Joost van Vlijmen het huidige hoofdaltaar met elegant gebogen poten. Als altaarsteen gebruikte hij die van de kapel op de begraafplaats. Het oude altaar bleef echter behouden op zijn oude plek. Van Vlijmen vervaardigde ook de kandelaar.

F.J.M. (Frans) Balendong (1911-1998) vervaardigde een aantal kerkraden. Een van de bezuinigingen betrof deze kerkraden. De meeste zijn voorzien van gekleurde, geometrische patronen (afb. 31).

Ter herdenking van het veertigjarig priesterfeest van pastoor Van Noort boden de parochianen in augustus 1945 de schildering boven het hoofdaltaar aan, vervaardigd door de kunstenaar Henricus Alphonsus (Han) Bijvoet (1897-1975). Deze veelgevraagde kunstenaar was vanaf de jaren dertig actief in de kathedraal te Haarlem. Boven het altaar bracht hij een voorstelling van de Maria Hemelvaart aan (afb. 30). De schilderijen boven de zijaltaren kwamen na 1947 tot stand. Boven het Jozefaltaar kwam een timmerwerkplaats met de Heilige Familie, boven het Maria-altaar de Geboorte van Christus met de Aanbidding door de Herders (afb. 25). Boven de ingangen van de sacristie en de gerfkamer zijn geschilderde friezen aangebracht. De iconografische beschrijving van Bijvoet van zijn werk in de kerk omvatte veel meer dan de kunstwerken die wel tot uitvoering kwamen. Van uitvoering van zijn ambitieuze plannen kwam het echter niet.

De biechtstoelen ondergingen een wijziging in 1952. De oude vurenhouten meubels maakten plaats voor nieuwe in eiken (afb. 32).

De gemetselde preekstoel, die beschreven staat in het bestek en ook op tekeningen voorkomt, verrees eerst later (afb. 33). De kuip bevat, anders dan op de overgeleverde tekeningen van de architecten, vier gegoten reliëfs met de 'Ontmoeting tussen Maria en haar nicht Elisabeth', de 'Maria Boodschap', het 'Huwelijk van Maria' en de 'Geboorte van Christus'.

Aanvankelijk stond de kerk vol met banken, maar in de jaren zeventig werd het aantal zitplaatsen gereduceerd tot 676, waardoor het lege schip voortaan als ontmoetingsruimte dienst kon doen (afb. 12). In 1971 werden de koorbanken vervangen door de armenbanken uit de in dat jaar gesloopte Sint-Willibrordus-buiten-de-Veste in Amsterdam.

Het ijzeren hek van de doopkapel, ontworpen door de architecten, staat heden tegen de zuidwand van de gebedsruimte voor Maria van Altijddurende Bijstand in de zuidwesthoek van de omgang.

Op 25 juni 1926 bevestigde de combinatie T. Jos. H. Vermeulen en firma L. Ypma & Co, orgelfabriek te Alkmaar, de ontvangst van de eerste betaling voor het kerkorgel. De orgelbouwer gaf daarbij aan de speeltafel en verschillende andere delen maar te hebben opgeborg, in de hoop dat de opstelling ter plaatse spoedig plaats kon hebben. Het duurde even voordat het benodigde geld bijeen was gebracht. Op 22 september 1929 bracht de combinatie het bestek uit voor een te leveren orgel met twee klavieren en een pedaal met een pneumatische tractuur. Op het hoofdmanuaal klonken een bourbon 16', een prestant 8', een fluit 8', een prestant 4' en een trompet 8'. Het tweede manuaal werd voorzien van een viola di gamba 8', een voix céleste 8', een holpijp 8', een fluit 4' en op het pedaal een subbas 16' en diverse koppels. Het orgel onderging nadien meerdere aanpassingen en een restauratie.

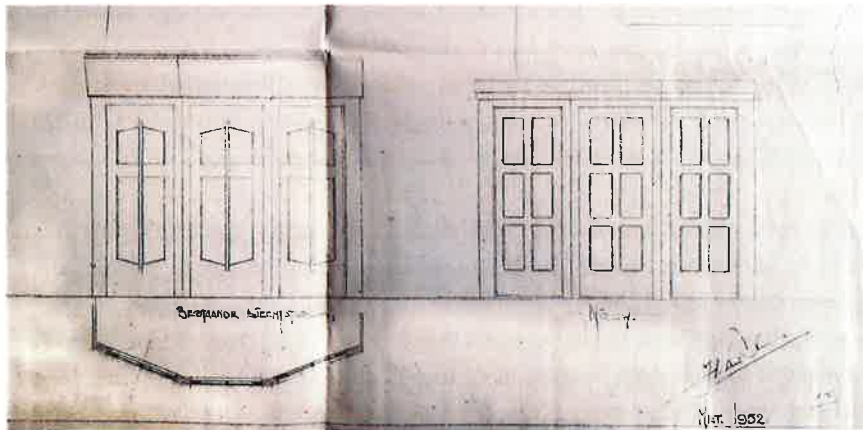
De Heemstedse kerk in het oeuvre van Joseph en Pierre Cuypers

De eerste van de 35 koepelkerken die Joseph en Pierre samen bouwden zijn die in Dongen en Bussum uit de periode rond 1921. Koepelkerken voldoen aan de gedachten van de Liturgische Beweging van na de eeuwwisseling, waarbij de gelovigen een vrij zicht op het altaar moeten hebben, zonder hinder van pijlers. Vader en zoon Cuypers bleven ook langwerpige, driebeukige kerken bouwen. Zij voldeden daarbij aan het vrije zicht op het altaar door de smallere en lagere zijbeuken uitsluitend voor verkeer te gebruiken en zitplaatsen achterwege te laten. De kerk van Heemstede neemt een unieke plaats in het oeuvre in, doordat hier een laag hanggewelf de centrale ruimte overspant, zonder dat er een tamboer aan te pas kwam, zoals bij hun andere kerken met een centrale aanleg. Daarmee bereikten ze vermoedelijk niet alleen een aanpassing in hoogte aan de geplande villawijk, maar kwamen ze ook tegemoet aan het beperkte budget.

De O.L.V. Hemelvaart valt nauwelijks te beschrijven in termen van historische bouwstijlen, zoals dat met het werk van (groot)vader P.J.H. (Pierre) Cuypers wel mogelijk is. De kerk in Heemstede het etiket neogotisch, neoromaans of neobyzantijns opplakken levert geen bijzondere inzichten op over het gebouw. De kerk sluit zeker aan bij christelijke tradities, maar zonder dat er nog van consequente stijlnavolging gespro-

Afb. 31. Vensters in de zuidelijke kruisarm. Foto auteurs.

Afb. 32. Links de biechtstoelen van Cuypers. Rechts de huidige uit 1952. Bouwdossier parochie.

Afb. 33. De later uitgevoerde preekstoel. Foto auteurs.

ken kan worden. Typologisch lijkt het om een kruisvormige centraalbouw te gaan, maar de kerk heeft wel degelijk ook een lengteas en een als zodanig herkenbaar basilicaal schip. Een achtkant met korte en lange zijde leent zich volgens de traditie bij uitstek voor een koepel, maar deze bleef achterwege en daarvoor in de plaats kwam een netgewelf met een voor dit type gewelf ongebruikelijk grote overspanning. Hierdoor ontstond een laag silhouet, een aanpassing aan de geplande groene wijk met villa's. De hoge bogen om de centrale ruimte zijn van boven tamelijk rond, maar doen zich naar beneden toe voor als een parabool, een vorm die noch romaans, noch gotisch genoemd kan worden. De centrale apsis doet zich voor als traditioneel en blijkt nader beschouwd uit drie zeer ondiepe apsissen te bestaan, zoals die in de middeleeuwen niet voorkwamen. In zijn repliek aan de Liturgische Commissie lieten vader en zoon uitdrukkelijk weten te hechten aan de traditie, maar bij hen hield dat niet langer de nabootsing van een specifieke historische bouwstijl in.

Conclusie

In de gemeente Heemstede bracht Joseph Cuypers tijdens het interbellum verschillende bouwwerken en een lange reeks van uitbreidingsplannen tot stand met de O.L.V. Hemelvaart als hoogtepunt. Een belangrijk deel van Heemstede heeft zijn huidige aanzien te danken aan het ontwerp, advies en bemiddelingswerk van Joseph Cuypers. Veel daarvan bepaalt nog steeds het beeld. Van zijn gebouwen zijn het raadhuis en de kerk het meest markant en prominent. De kwaliteiten van het raadhuis zijn al vroeg gewaardeerd met de status van rijksmonument. Gezien het belang van de architect Joseph Cuypers voor Heemstede is nu ook bescherming van de kerk op de gemeentelijke monumenten van groot belang.

De kerk en de pastorie vormen een beeldbepalend onderdeel van het Valkenburgerplein. De westgevel met de hoge toren op de hoek van de Heemsteedse Dreef dragen het plein. De toren valt niet alleen vanaf de brede dreef in het oog, maar deze vormt een blikvanger vanuit vrijwel alle richtingen. Het lage silhouet vormde een aanpassing aan de hier geplande groene villawijk. Daarvoor in de plaats verrees een tuindorp met een eveneens geringe bouwhoogte.

De kerk is een belangrijk werk binnen het belangrijke en omvangrijke oeuvre van architect Joseph Cuypers en zijn zoon Pierre Cuypers. Joseph zette de weg van zijn beroemde vader Pierre sr. voort, maar drukte daarbij op het historiserend bouwen een eigen stempel, door veel minder uit te gaan van stijlnavolging. Daarbij stond zijn werk verder van dat van zijn vader af dan sommige van diens navolgers, zoals Nicolaas Molenaar, die in de kerkbouw wel trouw bleef aan de neogotiek. In deze ontwikkeling binnen het oeuvre van Joseph Cuypers valt de kerk in Heemstede mede op door de ver doorgevoerde eenvoud.

Typologisch is de kerk interessant als een complexe mengvorm tussen een centraliserende en een langwerpige aanleg. Daarbij verving hij de koepel door een hangend schaalgewelf in de vorm van een laatgotisch netgewelf. Hangende schaalgewelven kwamen vooral in de achttiende-eeuwse barok voor, voornamelijk in Duitstalige gebieden. De kerk neemt door deze bijzondere gewelfvorm in het oeuvre van de architecten een unieke plaats in.

Wat de kunsthistorische waarden betreft gaat het, in het licht van de rijkelijk overgeleverde schriftelijke bronnen, bij dit bouwwerk om een uitzonderlijk kunsthistorisch ofwel wetenschappelijk belang, dat het lokale ver overstijgt. Van vrijwel geen enkele andere kerk uit deze periode bestaat zo'n lange schriftelijke uiteenzetting van de architect als deze. In de monumentenselectie 1850-1940 had de kerk, alleen al om deze reden, aangewezen moeten worden als rijksmonument.

Het kerkgebouw bleef gaaf bewaard, inclusief vrijwel de gehele oorspronkelijke inrichting, tot aan het oorspronkelijke hoofdaltaar aan toe. Van belang voor de naoorlogse monumentale kunst zijn de schilderijen van Han Bijvoet.

Van lokaal belang is de historische waarde van het bouwwerk als brandpunt van het kerkelijke en sociale leven in een aanvankelijk verzuilde samenleving.

Gezien de belangwekkende stedenbouwkundige, esthetische en architectonische kwaliteiten en het kunsthistorisch belang komt dit bouwwerk ruimschoots in aanmerking om aangewezen te worden als gemeentelijk monument.

